

Milli-ənənəvi ornamentin formalaşması və qavranılması: mürəkkəblilik və sadəlik

Fəridə Quliyeva

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
E-mail: feridequliyeva.66@mail.ru

Annotasiya. Ornamentin təşəkkülü prosesində onu təşkil edən simvolları qarşılıqlı surətdə əlaqələndirən və ornamentini daxilən strukturlaşdıran mücərrəd riyazi düsturun aşkar edilməsi elmi maraq kəsb edir.

Məqalədə istər kortəbii, istərsə də məqsədyönlü şəkildə istifadə edilmiş məntiqi qəliblərin xarakterik səciyyəsi, yəni şüurun, ya da təhtəlşüurun təsiri altında formalaşmasından asılı olmayaraq, ornamentin yaranması hadisəsində işlədilən əqli-tətbiqi məntiqin hansı fəlsəfi köklərə və dünyagörüşü nəzəriyyəsinə əsaslanması, milli ornamentimizin nə kimi etnopsixoloji və digər spesifik amillərdən törəməsini aydınlaşdırmağa cəhd edilmişdir.

Məqalədə belə bir nəticəyə gəlinir ki, ümumilikdə türkdilli Azərbaycan etnosunun istənilən etnoqrafik qrupu özünün həyat tərzini, təsərrüfat üsulu və yaşadığı mühitlə əlaqədar ümumi mədəniyyətimizin içində fərqli submədəniyyət nümayiş etdirir. Amma millətimizin tərkib hissəsi sayılan, lakin tam fərqli məhəlli dildə danışan başqa bir etnik qrup isə dil fərqi ilə rəğmən, onlarla eyni ərazidə yaşayan türkdilli qonşuları ilə vahid mədəniyyəti təmsil edir.

Açar sözlər: ornament, ənənəvi, milli, etnik qrup, etnoqrafik, etnos

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.03.2024; qəbul edilib – 02.04.2024

Formation and perception of the national traditional ornament: the complexity and the simplicity

Farida Guliyeva

Doctor of Philosophy in Art Studies
Institute of Architecture and Art of ANAS
E-mail: feridequliyeva.66@mail.ru

Abstract. During the formation of the ornament, it is very interesting to discover an abstract mathematical formula that connects those symbols to each other, and in short, structures the ornament.

The article reveals a characteristic feature of logical regularities used either blindly or purposefully, that is, regardless of whether they are formed under the influence of consciousness or subconsciousness. An attempt was made to clarify the philosophical roots and worldview theory of the intellectual-applied logic working in the creation of the ornament, and what ethnopsychological and other specific factors our national ornament derives from.

The present article comes to the conclusion that in general, any ethnographic group of the Turkic-speaking Azerbaijani ethnos shows a quite different sub-culture within our general culture due to its lifestyle, economic method and living environment, but an ethnic group that is considered a part of our nation but speaks a completely different local language despite the language difference, they usually represent a single culture with their Turkish-speaking neighbors living in the same area.

Keywords: ornament, traditional, national, ethnic group, ethnographic, ethnos

Article history: received – 11.03.2024; accepted – 02.04.2024

Giriş / Introduction

Azərbaycan ənənəvi ornamenti daxilində simvolları və köməkçi elementləri qarşılıqlı surətdə əlaqələndirən səciyyəvi struktur növü – simmetrik həndəsi fiqurların konturları üzrə qurulur. Bəzən isə müəyyən məzmunlu ifadələr üçün tərkib komponentlərinin ornamentin daxi-

lində yerləşdirilməsi üçün asimmetrik (hətta stoxastik) sxemlər işlənir. Azərbaycan milli mentaliteti və məhəlli psixologiyası ənənəvi dünyagörüşü və bəlli coğrafi-geoloji şərait üçün səciyyəviləşən məntiq ornamentlərdə öz təzahürünü *xeyirin şər üzərindəki qələbə*sində tapır.

Əsas hissə / Main Part

Fikrimizin davamı olaraq qeyd edək ki, tədqiqatçı ənənəvi ornamentimizin meydana gəlməsində iştirak edən simvolları öz məntiqinin “süzgəc”indən keçirərək, bircə-bircə toplayıb təsnifatlandırmalıdır.

Təbiətin, eləcə də cəmiyyətin əzəli quruluşunda, istisnasız olaraq bütün qanunauyğunluqların mayasında riyaziyyatın müstəsna rolunu nəzərə alıb belə bir nəticəyə gəlməliyik ki, ornamentin təşəkkülü prosesində onu təşkil edən simvolları qarşılıqlı surətdə əlaqələndirən və ornamenti daxilən strukturlaşdıran mücərrəd riyazi düsturun aşkar edilməsi elmi maraq kəsb edir.

Burada istər kor-təbii (intuitiv), istərsə də məqsədyönlü (intellektual) şəkildə istifadə edilmiş məntiqi qəliblərin xarakterik səciyyəsi, yəni şüurun, ya da təhtəşüurun təsiri altında formalaşmasından asılı olmayaraq, ornamentin yaranması hadisəsində işlənən əqli-tətbiqi məntiqin hansı fəlsəfi köklərə və dünyagörüşü nəzəriyyəsinə əsaslanmasını, milli ornamentimizin nə kimi etnopsixoloji və digər spesifik amillərdən törəməsini aydınlaşdırmaq mümkün və arzuolunandır.

Simvol və onun təməli üzərində (zəminində) yetişən *ornamental kombinasiya* və ansambllarda müşahidə edilən semiotik əlaqələndirmələri sezməklə, yeni cəzbedici həqiqətləri kəşf etmək

milli-ənənəvi ornamentin mürəkkəb kimliyini daha yaxşı tanıdan nailiyyətlərimizdən ola bilər.

“Milli”lik istilahına toxunarkən, bu terminin miqyası barədə bəzi mülahizələr söyləməyimizə lüzum görünür. Buna misal olaraq, tarixdə özünə möhkəm və əzəmətli iz qoymuş “romalılar” termini (etnonim-politonimi) barədə araşdırma apararaq deyə bilərik ki, “romalılar” anlayışı qədim dövrdə təsadüf edilən milli “özünüdərkətmə”nin ən bariz nümunələrindəndir.

“Romalılar” istilahının məzmununu işıqlandırmaya çalışsaq, qeyd etməliyik ki, bu, Roma imperiyasının latın dilində danışan çoxmillətli əhalisinin ümumiləşdirilmiş adıdır. Sözsüz ki, az qala, qitə böyüklüyündə imperiya əhalisinin hamısı sırf Roma şəhərindən yayılmış latınlardan ibarət ola bilməzdi. Bir etnos tarixin qısa dönəmində bu qədər çoxlu sayda törəyə bilməzdi. Amma buna baxmayaraq, Roma imperiyasının sakinləri vahid dövlətin daxilində özlərini artıq “romalı” kimi tanımağa başladılar. Onlar Latın dilini öyrənib bu dildə danışaraq, əksər hallarda ikinci doğma dillərini də paralel surətdə yaşadaraq, özlərini böyük bir millətin mənsubları kimi dərk edir, nəhəng dövlətin təbələri qismində görür və bütövləşmiş Roma mədəniyyətini formalaşdırırdılar. Roma şəhərindən çox-çox uzaqlara yayılmış bu mədəniyyətin də xarakterik təsviri yaradıcılığı, özünəxas inkişaf

qanunları və təbii ki, bunun daxilində ənənəvi ornamentlər tədricən inkişaf edir, təkmilləşir və nəticədə ənənəviləşirdi (şək. 1).

Eyni sözləri yunan və Çin mədəniyyətləri barədə də deyə bilərik. Məsələn, həndəsi yunan ornamentini və ya Çin nəbati və zoomorf naxışlarını görəndə tərəddüd etmədən, onun mənsubiyyətinə aid qəti fikir söyləyə bilərik (şək. 2).

Halbuki tarixdə “qədim yunanlar” adı ilə tanıdığımız millət də vahid yekcins bir qövm olmamışdır, onlar da anadan olandan bəri müxtəlif dillərdə danışır, Attika, Arkadiya, Axayya, İoniya, Kariya, Epir, Lakoniya, Messeniya, Fessaliya, Beotiya, Tavrika kimi diyarların sakinləri olaraq (uzun çəkişmə və qanlı qarşıdurmalardan sonra) siyasi ittifaq çərçivəsində birləşib sonradan vahid rəsmiyyət, mədəniyyət və elm dili kimi qədim yunan (Ellin/Helen) dilini mənimsəmişlər. Beləliklə, mədəniyyətlər, onun tərkibindəki çoxşaxəli bədii yaradıcılıq və təsviri sənətlərin ən ibtidai və başlıca üsürü olan ornament öz təbii inkişafı prosesində “sehrli” ənənənin qəlibində sabitləşərək səciyyəvi hal qazanır, məhəlli və milli çərçivədə orijinallaşır (şək. 3).

Eyni dildə danışaraq, görkəmcə seçilməz dərəcədə biri-birinə bənzər fərqli mədəniyyətlərə malik topluluqların (bosniyalılar, serblər və xorvatları, yaxud taciklər, farslar və Əfqanıstan parsivanlarını misal gətirmək olar) əksi olaraq, bəzən də iki müxtəlif etno-lingvistik element (etnik qrup) təqribən (hərdən isə tamamilə, heç seçilmədən) eyni mədəniyyətə malik olur. Məsələn, respublikamızın (Yardımlı, Lerik, Masallı, Lənkəran, Astara) cənub-şərq nahiyələrində yaşayan əhali arasında türkdilli kəndlər də az deyil. Talışmənşəli kəndlər də əksərən dominant çoxluq təşkil edir (əlavə edək ki, talış etnosunun daxilində də müxtəlif etnoqrafik qruplar mövcuddur). Lakin bunların maddi mədəniyyətində (həmçinin dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrində) cüzi fərq görmək mümkündür. (şək. 4 a, b; 5). Bu ərazilərdə aşkar edilmiş qəbir daşları üzərindəki dekorlara Azərbaycana məxsus müxtəlif dekorativ sənət nümunələri üzərində də rast gəlinir.

Danılmaz həqiqətdir ki, biz Azərbaycanın şimal-şərq hissəsinin (Qonaqkənd, İsmayılı, Abşeron, Xızı-Siyəzən-Dəvəçi (indiki Şabran) rayonlarında) bir çox məntəqələrində tat dilinin

də Azərbaycan türkcəsi ilə paralel şəkildə işlənməsinin şahidi oluruq (keçmişdə eyni mənərə ilə Zəngəzur, Ordubad, Qarabağ diyarlarında da rast gəlməyin mümkünlüyü barədə xəbər verilir). Belə bir etno-mədəni mühit içərisində Azərbaycan incəsənətinin şah əsərləri sayıla biləcək “Çiçi”, “Pirəbədil”, “Suraxanı” xalçaları meydana gəlmişdir (şək. 14; 15).

İsmayılı (Hacı Hətəmli, Molla İshaqlı) (şək. 8) və Quba (Haput) rayonlarında, həmçinin Şirvan və Şəki mahallarının bir sıra başqa (Haputlu/Hapıtlı və ya Məlikli, Ovçulu, Sileyli, İbrahimhaput, Şıxhaput, ...) kəndlərində yaşayan xalq linqvistika elmi tərəfindən Qafqaz dilləri ailəsinin Şahdağ qrupuna aid edilən qədim bir dildə danışır və yaxud bu dili tədricən unutmada olsa da, öz etnik köklərini unutmur [4].

Mənbələrin verdiyi məlumata əsasən, XIX əsrin ortalarında Göyçayda (Ağsu, Zərdab, Ağdaş və başqa rayonlarda) 736 nəfər haputlu ailəsinin məskunlaşdığı Haputlu Məlikli, Haputlu Mollaqasımlı, Haputlu Gidəyli, Haputlu Nətəs Qacar, Haputlu Hacı Qətəsi, Haputlu İmamlı, Haputlu Kürd kəndləri var idi [1, s.223; 7] (şək. 6; 7). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Quba mahalının Cek, Qırız, Əlik kəndlərində də bu dilə çox yaxın olan (elmi ədəbiyyatda “qırız dili” kimi tanınan) dildə danışirlər. Bu kəndlərin mədəniyyət abidələrinə nəzər saldıqda Azərbaycan mədəniyyətinə xas ümumi cəhətlərlə yanaşı, özünəməxsus dəstxət müşahidə olunmaqdadır (şək. 10; 11). Quba rayonunun Buduq adlanan bir başqa kəndində də tarixi Qafqaz Albaniyasından miras qalmış qədim orijinal bir dil yaşamaqdadır (Şahdağ dillər qrupunun buduq dili) [10; 11].

Dünya dilçilik və coğrafiya elmlərində özünə şöhrət qazanmış, həmçinin turizm həvəskarlarının marağına səbəb olmuş 2200 m yüksəklikdə yerləşən qədim Xınalıq kəndi də öz avtohton dili ilə məşhurdur. Burada da gözəl mədəniyyət nümunələri və xüsusən petroqlifik və digər abidələrdəki ornament nümunələri ilə tanış ola bilərik ki, onların hər birinin rəngarəng Azərbaycan mədəniyyətinə aid olmasından savayı, heç bir başqa kimliyi yoxdur (şək. 17; 18).

Adıçəkilən məntəqələrdə yüzillərlə yaşamaqda olan əhalinin daxili özünüdərkətmə şüurunda isə bu insanların hər biri fərd olaraq

“azərbaycançılıq” milli mənsubiyyətini seçməkdədir.

Tarixi vətənimizin qərb hissəsində (əsasən, Zəngəzur, Cavanşir mahallarında) kürd dilində danışan əhali bu gün də mövcuddur, bir sıra kəndlərdə isə bu dildə mövcud olmuş gündəlik ünsiyyət yaxın və ya uzaq keçmişdə qalmışdır. Məlumat üçün bildirək ki, hal-hazırda respublikamızdakı çoxsaylı kəndlərdən, sadəcə adında “Kürd” kəlməsi olan onlarla yaşayış məntəqəsi qeydə alınıb; bundan əlavə, hələ daha artıq sayda tarixləri sənədli şəkildə bilinən kürdmənşəli kəndlər var. Maraqlıdır ki, bu çoxsaylı əhalinin bədii yaradıcılığında ümumilikdə Azərbaycan mədəniyyətinə xas olan ənənəvi üslubdan başqa, bir çalar görmək qeyri-mümkündür. Misal olaraq, Ağdam, Ağcabədi, Füzuli, Cəbrayıl, Cəlilabad rayonlarındakı Kürdlər adlı, həmçinin Kürd-Maşı, Kürd-şaban, Kürd-Eldarbəyli, Kürd-Mahrızlı, Kürd-Hacı, Kürd-Qaradağlı, Kürd-Qarabağlar, Kürd-Abazlı, Kürd-Boraki, Kürd-Əfəndilər, Kürd-Çapıq, Kürd-Əli, Kürd-

Amanyan, Səfikürd və digər adlarda olan kəndləri sadalamaq mümkündür. Təəssüf ki, 30 ilədək uzanmış işğal müddəti ərzində respublikamızın cənub-qərb torpaqlarında bir çox təsviri sənət izləri və xüsusən tətbiqi xalq sənətlərinə aid nümunələr məhv edilmişdir. Bu qəbildən örnək kimi dünyəşöhrətli “Qasımuşağı” (Laçın rayonu), “Kürd” (Cəbrayıl rayonu) xalqları bu xalq yaradıcılığının gözəl nümunələrindəndir [5; 6; 8; 9] (şək. 13; 16).

Bunlardan əlavə, Şirvan mahalının bir sıra yerlərində qonşu ərəbmənşəli kəndlər də var ki, 150 il bundan əvvələ kimi oradakı yaşlı nəsillər ərəbcə danışır. Lakin bütün bunlara rəğmən mədəniyyət etibarilə bu mahalda kənd icmalarının hamısı orta hesabla bir-birindən seçilmirlər [2; 3] (şək. 9).

Azərbaycanlı müsəlman əhali ilə müqayisəli təhlil zamanı həmin mədəniyyət oxşarlığına (dini müxtəlifliyi nəzərə almaqla) Cənubi Qafqazdakı xristian xalqlarda (gürcü, erməni və udilər-də) da rast gəlmək olar.

Nəticə / Conclusion

Müşahidələrdən görüldüyü kimi, ümumilikdə türkdilli Azərbaycan etnosunun istənilən etnoqrafik qrupu (ayrım, qarapapaq, padar, şahsevən) özünün həyat tərzini, təsərrüfat üsulu və yaşadığı mühitlə əlaqədar ümumi mədəniyyətimizin içində submədəniyyət nümayiş etdirirsə də, millətimizin tərkib hissəsi sayılan, lakin fərqli məhəlli dildə danışan bir etnik qrup isə dil fərqi rəğmən, onlarla eyni ərazidə yaşayan türkdilli qonşuları ilə vahid mədəniyyəti təmsil edir.

Yəni bu gün ölkəmiz üçün ənənəvi olan ornamentin təşəkkül prosesinin mürəkkəb yol

keçməsinə baxmayaraq, vətənimizin bu və ya digər məntəqələrində hazırlanmış kuzə, səhəng, yəhər, nehrə, beşik, corab və ya xalının üzərindəki ornamentləri görürkən, onun hansı xalqa və ya onun müəyyən qrupa məxsus olması haqqında qərar çıxarmaq tədqiqatçı üçün çətinlik kəsb etməyən sadə bir işdir.

Odur ki, hətta “düşmən gördüyü” başqa xalqın mənəvi-maddi irsinə yiyələnmək niyyətinə düşmüş zümrənin mütəşəkkil saxtakarlığı ifşa olunmağa məhkumdur.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. 2 cildə, I cild. – Bakı: Şərq-Qərb, 2007. – 304 s.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. 2 cildə, II cild. – Bakı: Şərq-Qərb, 2007. – 304 s.
3. Həmid Turan. Azərbaycan ərəbləri. <https://azlogos.eu/az%C9%99baycan-%C9%99r%C9%99bl%C9%99ri/>
4. Məmmədli, Ə. Şahdağ xalqlarının müasir etno-mədəni proseslərinə dair. // Azərbaycan xalçaları. Cild 9, № 31, 2019.
5. Керимов, Л.Г. “Азербайджанский ковер. Том II”. – Баку: Гянджлик, 1983. – 241 с.
6. Керимов, Л.Г. “Азербайджанский ковер. Том III”. – Баку: Гянджлик, 1983. – 303 с.

7. <http://atigaizmailova.org/ru>
8. https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2017_2713.htm
9. <https://azlogos.eu/az%C9%99rbaycan-kurdl%C9%99ri/>
10. <https://azerhistory.com/?p=48250>
11. [https://www.anl.az/down/meqale/EhCA/2019/846133\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/EhCA/2019/846133(meqale).pdf)

Сложность формирования и простота восприятия национально-традиционного орнамента

Фарида Гулиева

Доктор философии по искусствоведению
Институт архитектуры и искусства НАНА
E-mail: feridequliyeva.66@mail.ru

Резюме. При формировании орнамента очень интересно обнаружить абстрактную математическую формулу, которая связывает эти символы друг с другом и одним словом структурирует орнамент, в процессе объединения одного или нескольких символов, составляющих орнамент, в одиночный орнамент.

В статье раскрывается характерная особенность логических закономерностей, используемых либо слепо, либо целенаправленно, то есть независимо от того, формируются ли они под влиянием сознания или подсознания, каковы философские корни и мировоззренческая теория мысленно-прикладной логики, работающая в создании национального орнамента. Сделана попытка уточнить происхождение нашего орнамента с учетом этнопсихологических и других специфических факторов.

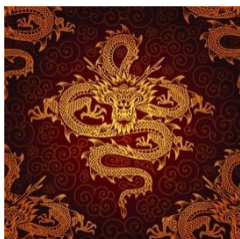
В настоящей статье делается вывод о том, что в целом любая этнографическая группа тюркоязычного азербайджанского этноса представляет собой достаточно отличную субкультуру внутри общенациональной культуры в силу своего образа жизни, хозяйственного уклада и среды проживания, а этническая группа, считающаяся частью нашей нации, но которая говорит на совершенно другом местном языке, несмотря на языковую разницу, представляет единую культуру со своими тюркоговорящими соседями, живущими в том же районе.

Ключевые слова: орнамент, традиционный, национальный, этническая группа, этнографический, этнос

Şək. 1

Şək. 2

Şək. 3

Şək. 4

a)

b)

Şək. 5

Şək. 6

Şək. 7

Şək. 8

Şək. 9

Şək. 10

Şək. 11

Şək. 12

Şək. 13

Şək. 14

Şək. 15

Şək. 16

Şək. 17

Şək. 18

1. Roma ornamenti "Vektor". =
2. Ənənəvi Çin ornamentləri. =
3. Yunan ornamentləri -meandr. =
- 4.a) Üzərində Dördgüşəli ulduz və aşağısında üçkünc piramida təsviri olan qəbir daşları. =
- 4.b) Üzərində Davud peyqəmbərin altıgüşəli ulduzuna bənzər və məscid-i Əl-Əqsanın təsviri olan qəbir daşı. =
5. Lerik. Milli geyim və ənənəvi interyer. 1998. =
6. Haput Hacı Hatəm kəndi. =
7. Haputların geyimlərindən fraqment. =
8. İsmayılı. Qalacık kəndi. =
9. Qobustan =
10. Xovlu xalça Cek. Azərbaycan. =
11. Xovlu xalça Qrız. XIX əsr. Azərbaycan. =
12. Xovlu xalça Bico. Şirvan. Azərbaycan. =
13. Xovlu xalça "Kürd". Qarabağ. Azərbaycan. =
14. Xovlu xalça Pirəbədil. Quba. Azərbaycan. =
15. Xovlu xalça Suraxanı. Bakı. Azərbaycan. =
16. Xovlu xalça Qasımuşağı. Qarabağ. Azərbaycan. =
17. Xınalıq kənd evinin interyeri. =
18. Xınalıqlıların evi. =